

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ποιοτική έρευνα στη συμβουλευτική ψυχολογία

Η ποιοτική έρευνα ανάγεται στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα και έχει τις καταβολές της στο έργο ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων που επιχείρησαν να κατανοήσουν τους πολιτισμούς των «άλλων», των ανοίκειων, των ανθρώπων που οι πολιτισμοί τους διέφεραν από τον ευρωπαϊκό και τον βορειοαμερικανικό (Morrow, 2007). Η έρευνα ποιοτικής μεθοδολογίας αντλεί τις οντολογικές και επιστημολογικές της παραδοχές από φιλοσοφικά και θεωρητικά ρεύματα που θέτουν στο επίκεντρο τις έννοιες του νοήματος, της εμπειρίας, της διάδρασης, της περιγραφής, της κατανόησης και της ερμηνείας (Ponterotto, 2005b· Smith, 2003· Willig, 2015), ενώ έχει οριστεί με διαφορετικούς τρόπους εξαιτίας του πολυσχιδούς χαρακτήρα του πεδίου που καλύπτει και των συνεχώς μεταβαλλόμενων αντιλήψεων για τη φύση της στη βάση ενός ευρύτερου φάσματος θεωρήσεων (ερμηνευτικές προσεγγίσεις, κοινωνικός κονστρουξιονισμός, εστίαση στην κοινωνική δικαιοσύνη κ. ά.) (Gergen, 2001· Ίσαρη & Πουρκός, 2015· Johnson & Parry, 2015).

Τις τελευταίες δεκαετίες, η ποιοτική έρευνα έχει εδραιωθεί σε πολλά επιστημονικά πεδία σε ολόκληρο το πλέγμα των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (Denzin & Lincoln, 2011). Αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση παρατηρείται και στην ψυχολογία, όπου μέχρι πρόσφατα κατείχε περιθωριοποιημένη θέση, κυρίως γιατί στον 20ό αιώνα κυριάρχησε στην ψυχολογική έρευνα το θετικιστικό επιστημολογικό παράδειγμα κατά το πρότυπο των φυσικών επιστημών. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι στην ιστορία της ψυχολογίας και της ψυχοθεραπείας, πρωτοπόροι θεμελιωτές όπως οι Freud, Rogers, Piaget, Vygotsky, Luria, καθώς και σημαντικοί μελετητές όπως οι Leon Festinger, Stanley Milgram, Philip Zimbardo και Carol Gilligan δια-

μόρφωσαν πρωταρχικά το έργο τους μέσα από ποιοτικές προσεγγίσεις (Gergen, Josselson, & Freeman, 2015· Ponterotto, Kuriakoze, & Granovskaya, 2008· Wertz, 2014).

Στις μέρες μας, μια ποικιλία ποιοτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων αξιοποιείται από την επιστημονική κοινότητα (κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο, στις Ηνωμένες Πολιτείες, στον Καναδά κ.α.), και εργασίες στη βάση της ποιοτικής έρευνας ή ακόμα και ειδικά αφιερώματα για τις ποιοτικές μεθόδους δημοσιεύονται σε γνωστά περιοδικά ψυχολογίας (π.χ. *Journal of Health Psychology*, *Journal of Counseling Psychology*, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, *European Journal of Psychotherapy and Counselling* κ.ά.). Τα τελευταία χρόνια επίσης έχουν κυκλοφορήσει αξιόλογες σχετικές μονογραφίες και συλλογικοί τόμοι, ενώ οι ποιοτικές μεθοδολογίες έρευνας διδάσκονται σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα και αξιοποιούνται όλο και περισσότερο σε διπλωματικές εργασίες, διδακτορικές διατριβές και ερευνητικά προγράμματα (Haverkamp, Morrow, & Ponterotto· Harper & Thompson, 2012· Ponterotto, 2005a, 2005b· Wertz, 2005· Willig, 2015). Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η ενσωμάτωση της Εταιρείας Ποιοτικής Έρευνας στην Ψυχολογία (Society for Qualitative Research in Psychology) στην Αμερικανική Ψυχολογική Εταιρεία (APA, Division 5). Όπως υπογραμμίζει ο Kenneth Gergen, η διεύρυνση αυτή του οράματος για την έρευνα στον χώρο της ψυχολογίας είναι πολλά υποσχόμενη και δημιουργεί νέες και ποικίλες προοπτικές (Gergen, Josselson, & Freeman, 2015).

Αρκετοί συγγραφείς (Morrow & Smith, 2000· Polkinghorne, 1991· Ponterotto, 2005b) έχουν υποστηρίξει ότι η συμβουλευτική ψυχολογία πρωτοστάτησε στην υιοθέτηση της ποιοτικής έρευνας έναντι άλλων κλάδων της ψυχολογίας. Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τους Morrow, Castañeda-Sound και Abrams (2012), «αντανακλά ευρύτερα το άνοιγμα του κλάδου της συμβουλευτικής σε κάθε είδος ποικιλομορφίας, και από την άλλη μπορεί να οδηγήσει γενικότερα στην ουσιαστική συμμετοχή της συμβουλευτικής ψυχολογίας στην εξέλιξη και προαγωγή της ποιοτικής έρευνας» (σελ. 113). Στην ίδια κατεύθυνση, ο Ponterotto (2002) επισήμανε «ότι η ισχυρή τάση που παρατηρείται σε σχέση με την υιοθέτηση ποιο-

τικών προσεγγίσεων από πολλούς φοιτητές της συμβουλευτικής (και επαγγελματίες) θα οδηγήσει σε έναν ριζοσπαστικό μετασχηματισμό και σε μια επιστημολογική αλλαγή αναφορικά με την εκπαίδευση στην έρευνα στο πλαίσιο των προγραμμάτων σπουδών της συμβουλευτικής ψυχολογίας» (σελ. 395).

Πολλοί μελετητές έχουν επισημάνει ομοιότητες σε διεργασίες, δεξιότητες, τεχνικές, αλλά και στη γνώση που παράγεται στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας καθώς και στο πεδίο της συμβουλευτικής. Εδώ ενδεικτικά αναφέρονται:

1. Το ενδιαφέρον για τις βιωμένες εμπειρίες, τις ιστορίες, τις αφηγήσεις, τις δράσεις, την ανάδειξη της φωνής ή και την ενδυνάμωση ατόμων και κοινοτήτων.
2. Η ενασχόληση με τη διερεύνηση και την εις βάθος κατανόηση της πολυπλοκότητας της ανθρώπινης ύπαρξης, καθώς και η ιδιογραφική και ολιστική προσέγγιση του ανθρώπου.
3. Η αναγνώριση της υποκειμενικότητας, της διυποκειμενικότητας, της διάδρασης ή/και της διαλογικότητας στη διεργασία της έρευνας και της θεραπείας.
4. Η εστίαση στη διερεύνηση ευαίσθητων θεμάτων, ευάλωτων ή και περιθωριοποιημένων πληθυσμών – ζητήματα που απασχολούν τόσο την ποιοτική έρευνα όσο και τη συμβουλευτική, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.
5. Η ευαισθητοποίηση σε ζητήματα δεοντολογίας στην έρευνα και στη θεραπευτική πρακτική (σχέση εμπιστοσύνης, σεβασμού, εχεμύθειας, ενσυναίσθησης και αποδοχής).
6. Η συνεργατική διάθεση, η ισοτιμία στη σχέση, η ευαισθητοποίηση αναφορικά με ζητήματα εξουσίας και αυθεντίας.
7. Η υιοθέτηση της εικόνας ενός υποκειμένου που συνδιαμορφώνει ενεργά τον προσωπικό και κοινωνικό του κόσμο.
8. Το ενδιαφέρον για τα πλαίσια (πραγματιστικά, χωροχρονικά, επικοινωνιακά, κοινωνικοπολιτισμικά κ.ά.), όπου οι άνθρωποι ζουν και εργάζονται.
9. Ο επικοινωνιακός χαρακτήρας.
10. Η σημασία της αναστοχαστικότητας αναφορικά με αξίες,

εμπειρίες, ενδιαφέροντα, δεσμεύσεις, κοινωνικές ταυτότητες κ.λπ. στην ποιοτική έρευνα και στη συμβουλευτική και θεραπευτική πράξη (Hoshmand, 2005· Ίσαρη, 2015· McLeod, 2003, 2009· Ponterotto, 2005· Willig, 2015).

Επιπρόσθετα, όπως έχει επισημάνει ο McLeod (2009), στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας και της πολυπολιτισμικότητας η ποιοτική προσέγγιση, όπως και η θεραπεία, μελετά τις διαστάσεις της κοινωνικής και προσωπικής ζωής που κατασκευάζονται και ανακατασκευάζονται, και μας δίνει τη δυνατότητα να διερευνήσουμε την ιστορική «αρχαιολογία» της θεραπευτικής γνώσης, να αμφισβητήσουμε ή ακόμη και να αποδομήσουμε την κυρίαρχη θεραπευτική γλώσσα και τις παραδοχές της. Η σημασία της ποιοτικής έρευνας για τη συμβουλευτική αναδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική σε μια περίοδο όπου προσπαθούμε να «εφεύρουμε εκ νέου» τη θεραπεία, ανταποκρινόμενοι σε κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές (σελ. 16). Άλλωστε, και η ανάδυση των λεγόμενων μεταψυχολογικών θεραπευτικών προσεγγίσεων, όπως είναι η φεμινιστική και η αφηγηματική θεραπεία, είχε ως αποτέλεσμα οι σύμβουλοι και θεραπευτές να αναζητήσουν εναλλακτικούς τρόπους διερεύνησης της πρακτικής τους αξιοποιώντας τις ποιοτικές προσεγγίσεις ή/και συμβάλλοντας σε αυτές (Gergen, 2001, 2016· McLeod, 2009).

Στην Ελλάδα, οι ποιοτικές μέθοδοι έχουν προσελκύσει την προσοχή της ακαδημαϊκής κοινότητας στον χώρο της ψυχολογίας. Υιοθετώντας το σύγχρονο πρότυπο του αναστοχαστικού ερευνητή, όλο και περισσότεροι μεταπτυχιακοί και διδακτορικοί φοιτητές σε προγράμματα συμβουλευτικής και συναφών κλάδων αξιοποιούν ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους προκειμένου να διερευνήσουν σημαντικά θέματα στο πεδίο των σπουδών τους.

Η παρούσα έκδοση αποσκοπεί να καταγράψει και να αναδείξει, για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο, τις ποιοτικές αυτές μελέτες και παράλληλα να προβάλλει το ερευνητικό έργο νέων επιστημόνων-συμβούλων. Επιχειρεί επίσης να παρουσιάσει στον αναγνώστη μερικές από τις πολλές και ποικίλες ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο της συμβουλευτικής

ψυχολογίας και της ψυχοθεραπείας (Avdi & Georgaca, 2007· Fassinger, 2005· Fine, 2007· Harper & Thompson, 2012· McLeod, 2009· Ponterotto, 2005b· Suzuki et al., 2005· Wertz, 2005). Από τις δέκα μελέτες που ακολουθούν, οι έξι υιοθετούν τη μεθοδολογική προσέγγιση της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης (μια ιδιαίτερα ελκυστική μέθοδος έρευνας στην ψυχολογία), η οποία αποσκοπεί στη διερεύνηση της βιωμένης εμπειρίας των συμμετεχόντων μέσα από την οπτική των ίδιων, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει την ερμηνευτική εμπλοκή των ερευνητών σε αυτή την κατανόηση (Smith, Flowers, & Larkin, 2009). Μια άλλη μελέτη αξιοποιεί τη θεματική ανάλυση, μια εύχρηστη ερευνητική προσέγγιση ιδιαίτερα για τον νέο ερευνητή, δεδομένου ότι παρέχει βασικές ερευνητικές γνώσεις που είναι χρήσιμες και για τη διεξαγωγή πιο εξειδικευμένων προσεγγίσεων ποιοτικής ανάλυσης (Braun & Clarke, 2006· Joffe, 2012). Ακολουθεί μια βιογραφική αφηγηματική μελέτη που βασίζεται στην αφηγηματική οπτική, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι νοηματοδοτούν την εμπειρία τους και την επικοινωνούν σε άλλους με τη μορφή πλαισιοθετημένων ιστοριών (Bruner, 2002· Riessman, 2008). Τέλος, υπάρχουν δύο μελέτες που αξιοποιούν –σε συνδυασμό με λεκτικά δεδομένα– οπτικές μεθόδους έρευνας (σχετικά πρόσφατες), οι οποίες βασίζονται στην παραδοχή ότι ζούμε σε έναν οπτικό κόσμο και ότι υπάρχουν περισσότερα πράγματα στην ανθρώπινη εμπειρία από όσα μπορούμε να συλλάβουμε με τη λεκτική διάσταση (Reavy, 2011).

Στο πρώτο κεφάλαιο των Ν. Κοσκινά και Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου, που έχει τον τίτλο «Η επήρεια της ατομικής θεραπείας στην επαγγελματική ανάπτυξη ψυχολόγων που εργάζονται ψυχοθεραπευτικά», διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο η προσωπική θεραπεία των ψυχολόγων μπορεί να επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν οι ίδιοι τον εαυτό τους ως ψυχοθεραπευτή. Χρησιμοποιήθηκε η μεθοδολογία της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο των Θ. Καστράνη και Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, με τίτλο «Η έμφυλη εμπειρία πελατισσών συμβουλευτικής ψυχολογίας και ψυχοθεραπείας: Μια ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση», διερευνάται η εμπειρία αυτή σε μια προσπάθεια κατανόησης της γυναικείας οπτικής και του τρόπου με τον οποίο

πραγματώνονται οι έμφυλες δυναμικές στο πλαίσιο της ψυχικής υγείας. Υιοθετήθηκαν η φεμινιστική οπτική και η μεθοδολογία της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης.

Στο τρίτο κεφάλαιο, η έρευνα των Α. Φαλτσέτα και Φ. Ίσαρη, με τίτλο «Παιγνιοθεραπεία: Η οπτική των θεραπειών που υιοθετούν την παιδοκεντρική - μη κατευθυντική προσέγγιση», αξιοποιεί την ερευνητική προσέγγιση της θεματικής ανάλυσης προκειμένου να μελετήσει την παιγνιοθεραπεία μέσα από την οπτική και τις εμπειρίες των ίδιων των παιγνιοθεραπευτών αναφορικά με το συμβουλευτικό και το κλινικό τους έργο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, με τίτλο «Να εξελίссεσαι σε αυτό που είσαι: Φαινομενολογική-ερμηνευτική ανάλυση της εμπειρίας ενσυνειδητότητας (mindfulness) σε εκπαιδευόμενους και επαγγελματίες θεραπευτές», η Μ.-Έ. Κολύρη αναλύει την εμπειρία της ενσυνειδητότητας και ερευνά τον ρόλο της στη σύγκλιση της προσωπικής και επαγγελματικής διάστασης των θεραπειών. Εφαρμόστηκε η μεθοδολογία της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, η μελέτη των Ά. Μπενέτου και Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου, με τίτλο «Απολαμβάνει τις θετικές εμπειρίες: Ποιοτική διερεύνηση της νοηματοδότησης της έννοιας», διερευνά το πώς οι νέοι νοηματοδοτούν την έννοια του «απολαμβάνει» και ποιοι είναι οι τρόποι που χρησιμοποιούν για να την ενδυναμώσουν. Οι αφηγήσεις των νέων αναλύθηκαν με την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση.

Στο έκτο κεφάλαιο, με τίτλο «Πριν, κατά τη διάρκεια και μετά: Μια ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της εμπειρίας της μητρότητας στο πλαίσιο της υπογονιμότητας», οι Ά.-Μ. Οικονόμου, Χ. Καρακίτσου και Φ.-Σ. Απέργη διερευνούν την υποκειμενική εμπειρία της μητρότητας στο πλαίσιο της υπογονιμότητας. Σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις με δύο γυναίκες οι οποίες είχαν δίδυμα που προέκυψαν από εξωσωματική γονιμοποίηση. Υιοθετήθηκε η μεθοδολογία της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης.

Στο έβδομο κεφάλαιο, με τίτλο «Η γονεϊκή εμπλοκή στη σχολική μάθηση: Μια βιογραφική-αφηγηματική προσέγγιση», οι Φ.

Ίσαρη και Θ. Καραγιάννη παρέχουν μια σύντομη ανασκόπηση της «αφηγηματικής στροφής» στο πεδίο της συμβουλευτικής και υιοθετούν την αφηγηματική οπτική για να διερευνήσουν τις εμπειρίες Ελληνίδων μητέρων και τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτούν την εμπλοκή τους στη μάθηση των παιδιών τους. Στην έρευνα αξιοποιήθηκε η βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη και ανάλυση.

Στο όγδοο κεφάλαιο, με τίτλο «Η εμπειρία της αδελφικής απώλειας στην παιδική ηλικία: Μια ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση», οι Α. Κυριακούλη και Ζ. Παπαληγούρα πραγματεύονται την εμπειρία της αδελφικής απώλειας στην παιδική ηλικία. Πρόκειται για μια αναδρομική μελέτη που αποσκοπεί στην κατανόηση της υποκειμενικής εμπειρίας των ανθρώπων, εστιάζοντας στις παρούσες αντιλήψεις σχετικά με την αδελφική απώλεια και στο μεταβαλλόμενο νόημα της εμπειρίας με το πέρασ του χρόνου. Χρησιμοποιήθηκε η μεθοδολογία της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης.

Το ένατο κεφάλαιο, που έχει τον τίτλο: «“Φθινοπωρινή σονάτα” του Ί. Μπέργκμαν: Οπτικοακουστική ανάλυση της σχέσης μητέρας-κόρης υπό το φίλτρο των θεωριών των αντικειμενότροπων σχέσεων», αφορά μια οπτικοακουστική μελέτη η οποία αξιοποιεί συνδυαστικά την οπτικοακουστική ανάλυση και τη θεματική ανάλυση προκειμένου να αποτυπώσει τα κεντρικά θέματα που αναδύονται από αυτή την ταινία αναφορικά με τη σχέση μητέρας-κόρης. Οι συγγραφείς, Α. Αποστολοπούλου, Φ. Ίσαρη και Α. Τσαμπαρλή-Κιτσαρά, επιτυγχάνουν την κατανόηση των όψεων που μπορεί να λάβει αυτή η σχέση μέσα από το φίλτρο των θεωριών των αντικειμενότροπων σχέσεων.

Στο δέκατο και τελευταίο κεφάλαιο του συλλογικού αυτού τόμου η Β. Δανάσκου και η Χ. Καρακίτσου, στην έρευνά τους με τίτλο «Η εμπειρία άστεγων και ουσιοεξαρτώμενων γυναικών στους δρόμους της Αθήνας: Μια ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση και μελέτη φωτοεκμείευσης», αξιοποιούν την οπτική μέθοδο της φωτοεκμείευσης προκειμένου να συζητήσουν με τις συμμετέχουσες στη βάση φωτογραφιών που είχαν τραβήξει οι ίδιες και αναπαριστούσαν τη ζωή τους στον δρόμο. Υιοθετήθηκε η μεθοδολογία της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης για τη διερεύνηση και

κατανόηση της υποκειμενικής πραγματικότητας αυτών των γυναικών με απώτερο σκοπό τη συνηγορία και χειραφέτηση.

Ολοκληρώνοντας, ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να συνεισφέρει με τον δικό της τρόπο στην υπό εξέλιξη επιστημολογική στροφή στον χώρο της συμβουλευτικής ψυχολογίας στην Ελλάδα και ευελπιστούμε, μαζί με τον Ponterotto (2005b), ότι ο κλάδος μας εντός των επόμενων δεκαετιών θα χαρακτηρίζεται από έναν φιλοσοφικό και μεθοδολογικό πλουραλισμό, ο οποίος θα βελτιώσει την επιστημονική εκπαίδευση που παρέχουμε στους φοιτητές μας και τελικά την ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχουμε στους θεραπευόμενους.

Οι επιμελήτριες του τόμου
Φιλία Ίσαρη & Μαρία Μαλικιώση-Λοϊζου

Βιβλιογραφία

- Avdie, E. & Georgaca, E. (2007). Discourse analysis and psychotherapy: A critical review. *European Journal of Psychotherapy and Counselling*, 9(2), 157-176.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Bruner, J. (2002). *Making stories: Law, literature, life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (Eds) (2011). *The Sage handbook of qualitative research*, 4th edn. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Fassinger, R. E. (2005). Paradigms, praxis, problems, and promise: Grounded theory in counseling psychology research. *Journal of Counseling Psychology*, 52, 156-166.
- Fine, M. (2007). Expanding the methodological imagination. *The Counseling Psychologist*, 35, 459-473.
- Gergen, K. J. (2001). Psychological science in a postmodern context. *American Psychologist*, 56, 803-813.
- Gergen, K. J. (2016). *Θεραπευτικές πραγματικότητες* (Επιστ. επιμ. Φ. Ίσαρη). Αθήνα: Πεδίο (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2006).
- Gergen, K. J., Josselson, R., & Freeman, M. (2015). The promises of qualitative inquiry. *American Psychologist*, 70(1), 1-9.
- Harper, D., & Thompson, A. R. (Eds) (2012). *Qualitative research methods in*

- mental health and psychotherapy: A guide for students and practitioners*. Chichester: Wiley - Blackwell.
- Haverkamp, B. E., Morrow, S. L., & Ponterotto, J. G. (2005). A time and place for qualitative and mixed methods in counseling research. *Journal of Counseling Psychology, 52*, 123-125.
- Hoshmand, L. T. (2005). Narratology, cultural psychology, and counseling research. *Journal of Counseling Psychology, 52*, 178-186.
- Ίσαρη, Φ. (2015, Μάιος). *Η ποιοτική έρευνα στη συμβουλευτική ψυχολογία: Ποικιλομορφία και προκλήσεις*. Προσεκκλημένη ανακοίνωση στο συμπόσιο του κλάδου συμβουλευτικής ψυχολογίας «Μεθοδολογία έρευνας στη συμβουλευτική ψυχολογία», 15ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας της ΕΛΨΕ «Η ψυχολογία στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο», Λευκωσία, Κύπρος.
- Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας: Εφαρμογές στην ψυχολογία και την εκπαίδευση* [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύσδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5826>.
- Joffe, H. (2012). Thematic Analysis. In D. Harper & A. R. Thompson (Eds), *Qualitative research methods in mental health and psychotherapy: A guide for students and practitioners* (pp. 209-223). Chichester: Wiley - Blackwell.
- Johnson, C. W., & Parry, D. C. (2015). Common features of qualitative inquiry. In C. W. Corey & D. C. Parry (Eds), *Fostering social justice through qualitative inquiry* (pp. 43-70). New York: Taylor & Francis.
- McLeod, J. (2003). *Doing counselling research*. London: Sage.
- McLeod, J. (2009). *Qualitative research in counselling and psychotherapy*. London: Sage.
- Morrow, S. (2007). Qualitative research in counseling psychology: Conceptual foundations. *Counseling Psychologist, 35*, 209-235.
- Morrow, S. L., & Smith, M. L. (2000). Qualitative research for counseling psychology. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds), *Handbook of counseling psychology*, 3rd edn (pp. 199-230). New York: John Wiley.
- Morrow, S. L., Castañeda-Sound, C. L., & Abrams, E. M. (2012) Counseling psychology research methods: Qualitative approaches. In N. A. Fouad (Ed.), *Handbook of Counseling Psychology, Vol. I. Theories, Research, and Methods* (pp. 93-117). Washington, DC: American Psychological Association.
- Polkinghorne, D. E. (1991). Qualitative procedures for counseling research. In C. E. Watkins & L. J. Schneider (Eds), *Research in Counseling* (pp. 163-204). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Ponterotto, J. G. (2002). Qualitative research methods: The fifth force in psychology. *The Counseling Psychologist, 30*, 394-406.

- Ponterotto, J. G. (2005a). Integrating qualitative research requirements into professional psychology training programs in North America: Rationale and curriculum model. *Qualitative Research in Psychology, 2*, 97-116.
- Ponterotto, J. G. (2005b). Qualitative research in counseling psychology: A primer on research paradigms and philosophy of science. *Journal of Counseling Psychology, 52*, 126-136.
- Ponterotto, J. G., Kuriakoze, G., & Granovskaya, Y. (2008). Counselling and psychotherapy. In C. Willig & W. Stainton-Rogers (Eds), *The Sage handbook of qualitative research in psychology* (pp. 1-12). London: Sage.
- Reavey, P. (2011). The return to experience: Psychology and the visual. In P. Reavey (Ed.), *Visual methods in Psychology: Using and interpreting image qualitative research*. Hove: Psychology Press.
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. Thousand Oaks: Sage.
- Smith, J. A. (2003). *Qualitative psychology: A practical guide to research methods*. London: Sage.
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larking, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research*. London: Sage.
- Suzuki, L. A., Ahluwalia, M. K., Mattis, J. S., & Quinzon, C. A. (2005). Ethnography in counseling psychology research: Possibilities for application. *Journal of Counseling Psychology, 52*, 206-214.
- Wertz, F. J. (2005). Phenomenological research methods for counseling psychology. *Journal of Counseling Psychology, 52*, 167-177.
- Wertz, F. J. (2014). Qualitative inquiry in the history of psychology. *Qualitative Psychology, 1*, 4-16.
- Willig, C. (2015). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στην ψυχολογία: Εισαγωγή* (Επιμ. Ε. Τσέλιου). Αθήνα: Gutenberg (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2013).